

پیرایہ جان

ترجمہ

تہذیب الاخلاق و تطہیر الاعراق

«ابن مسکویہ»

ترجمہ، شرح و توضیحات
دکتر حسین قدمی

آیت اشراق

سرشناسه: ابن مسکویه احمد بن محمد ۴۳۲۰-۳۱۰ ق
عنوان قراردادی: تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق. فارسی
عنوان و نام پدیدآور: پیرایه جان ترجمه کتاب تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق / ابن مسکویه مترجم حسین قدمی
قم: انتشارات آیت اشراق، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری: ۳۲۸

ISBN: ۹۷۸-۶۰۰-۷۴۰۴-۶۷-۶

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
همچنین به صورت زیر نویس
موضوع: اخلاق-متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع: اخلاق-فلسفه-متون قدیمی تا قرن ۱۴
شناسه افزوده: قدیمی حسین مترجم
کتابنامه: ص. ۸۱۵ / همچنین به صورت زیرنویس.
BJ ۳۷ الف ۲۰۴۱
رده بندی دبی ۱۷۰
شماره کتابشناسی: ۹۷۸۲۵۲۶

انتشارات آیت اشراق

پیرایه جان ترجمه تهذیب الاخلاق و تطهیر الاخلاق

ابن مسکویه

■ ناشر: آیت اشراق

■ تیراژ: هزار جلد ■ نوبت چاپ: اول - ۹۷ ■ چاپ: گل وردی

■ شابک ۶-۶۷-۶۰۰-۷۴۰۴-۹۷۸-۶۰۰ ■ لیوگرافی: پردیس

قم، خیابان ارم، پاساژ قدس، پلاک ۸۶

تلفن: ۰۲۵ ۳۷۷۴۴۶۵۰ / نمابر: ۰۲۵ ۳۷۷۴۹۶۲۸

پیام کوتاه: ۰۹۳۷۳۹۷۱۹۵۴

www.ayateeshraq.com ayat.eshraq@gmail.com

تمامی حقوق آثار انتشارات آیت اشراق برای ناشر محفوظ بوده،
و کپی از آنها به هر شکلی (دیجیتالی، صوتی، تلخیص و...) ممنوعیت قانونی و شرعی دارد.

تقدیم

این اثری از آثار دانشمندی ارجمند و ایرانی است که به فارسی برگردانده شد و در کمال تواضع به چهارده معصوم از خاندان وحی که اشرف وجود و اکمل خوی می باشند تقدیم می گردد که نمادهای ذات اقدس اله در پیراهندگی سرشت معرفی گردیدند و به فرموده‌ی حافظ:

عهد ما با لب شیرین دهنان بست خدا
ما همه بنده و این قوم خداوندانند

و نیز تقدیم می گردد به اختران گیتی فروز و صاحبان طبائع گهرزای که از خرمن خلقتشان لؤلؤ شهباز روزی یافتیم؛ دانشمندان ارجمند در صناعت اخلاق.

و نیز در مقابل دو مادر نسبی و نسبی خوش که در بیماری تحمل گذار شدند و در جوار رحمت بیکران عشق آرام گرفتند؛ استاد و با چشمانی اشکان و دستانی لرزان تقدیم می کنم.

و نیز تقدیم می گردد به عشق عام که وجودش
مهم

رحمت

یا قوت

محبت است. امید است مورد عنایت قرار گیرد.

سیاس نامه

نخستین سپاس به درگاه خداوندی تقدیم می‌شود که ارواح ما را به وجود اصل بیاراست و اشباح ما را به سجود وصل پیراست.

سپاس دوم به صاحب قبه خضراء مدینه العشق خاتم انبیاء و سید اصفیاء و اهل بیت ارجمند ایشان، صاحبان عزت و جلالت که زنگ ضلالت را از آینه‌ی طبیعت ما زدودند و سواد دل ما را به نور علم و شمع معرفت و تربیت آشنایی دادند تقدیم می‌دارد. انسان که فرمودند: «انی بعثت لاتمم مکارم الاخلاق» و با تعالیم قرآنی و معانی جهان بانی، اخلاق نوع بشر را از تعذیب به تهذیب هدایت فرمودند.

سومین سپاس، ویژه استادان دانشمند و فرهیختگان ارجمندی است که غرر عربی و درردی را در باغ سپهر ادب برافشانند و قبور بالیه جهل را در وجودمان به قصور عالیه دانش مبدل ساختند. گرچه سبحان الله، سخن با خلل پیش سخندان سخن نباشد. استادان ارجمندی که هنر صاحب بضاعت و در ادب صاحب صناعت و در بلاغت صاحب درایت و در لبت صاحب سادت و در پیکار جهل صاحب لجابت و در شخصیت صاحب نقاوت بودند. فرزانه‌گانی که موی قمر خویش را به بیاض پیری در مسیر صید علم و ادب معیوب نمودند و شب جوانی را به صبح پیری دمیدند. احیاء شان بسلامت و مسافران عرشی در رحمت حق باد.

سپاس چهارم به همسر عالمه خویش خانم لیلا غیلی آموزگار بزرگ در دانش و اخلاق و امتدادان خویش در وجود نازنین زهراء و نازنین فاطمه تقدیم می‌گردد که با تحمل سختی‌های متواتر و ارائه انرژی‌های مثبت، برگ‌ریز امید را در بکپوی دانش در جویبار زندگی و با حضور دیو آواز و نیاز در دشت علم فقط معطف محبت و مهر از دامن رعنائی خود بودند و ایشان را نیز سپاس می‌گویم.

سپاس پنجم به مدیر دانشور و دانش دوست انتشارات شریف «آیت اشراق» مهدی از سلاله پاکان جناب آقای سید محسن سید تاج الدینی که در تموز ماهی، ترجمه این اثر فاخر از رایومندی ماهر با ارسال سه نسخه و تطبیق همزمان جهت تصحیح نهایی و انجام برگردان، پیشنهاد نمودند تقدیم می‌گردد.

فهرست مطالب

۱۵	پیش سخن مترجم
۱۶	نگاهی درونی به زندگی شخصی و علمی ابن مسکویه
۲۰	«استادان مؤلف»
۲۱	توانایی شعری و نثری
۲۱	رحلت
۲۱	پیشینه کتب اخلاقی قبل از ابن مسکویه
۲۳	تألیفات ابن مسکویه
۳۱	«نسخه‌های خطی تهذیب الأخلاق»
۳۵	زندگی‌نامه نویسنده
۳۹	دبیاجه
۴۱	«کتاب تهذیب الأخلاق ابن مسکویه»
۴۶	«علم أخلاق»
۵۱	مقاله نخست
۵۲	«تعریف نفس»

۵۹	«در شوق نفس به کارهای خاص خود»
۶۲	«آزمندی بر خیرات»
۶۹	«اقسام زیر بخش حکمت»
۷۰	«فضائل زیر فضیلت عفت»
۷۱	«فضائلی که تحت فضیلت شجاعت است»
۷۳	«فضائل زیر مجموعه سخا»
۷۳	«فضائل زیر مجموعه عدالت»
۸۳	مقاله دوم / خلق و خوی
۸۶	نظر اول: رواقیون
۸۷	نظر دوم: جالینوس
۸۸	نظر سوم: ارسطو
۸۹	تصحیح مقدمه ی نخست:
۸۹	تصحیح مقدمه دوم:
۹۱	«شریعت»
۹۲	«انسان»
۹۵	«فلسفه»
۹۸	«کمال انسان در لذت های معنوی است»
۱۰۳	«نیروهای نفس سه گانه»
۱۰۶	«بایسته های عاقل»
۱۱۰	«نفوس سه گانه»
۱۱۲	«سیاست نفس عاقله»
۱۱۴	«فصل»

۱۱۷	«پوشیدنی ها»
۱۱۸	«آداب خوردن»
۱۱۹	«آداب ممنوع»
۱۲۴	«اجسام طبیعی»
۱۲۸	«مراتب حیوان»
۱۳۲	«میل خاطر به معارف و علوم»
۱۳۴	«واجبات حاکم»
۱۳۷	مقاله سوم / خیر و سعادت
۱۴۱	«اقسام خیر»
۱۴۳	«سعادت»
۱۴۸	«نظر نگارنده در خصوص سعادت»
۱۵۱	«نخستین رتبه های فضائل»
۱۵۳	«آخرین مراتب فضائل»
۱۵۸	«رتبه نخستین از سعادت پسین»
۱۶۲	«نظر ارسطو طالیس در خصوص بقای نفس»
۱۶۶	«لذت خوشبختی»
۱۷۱	مقاله چهارم / ظهور فضائل از کسی که خوشبخت و فاضل نیست
۱۷۹	«نیاز به مال و به دست آوردن آن بازوهای شرافتمندانه عادلانه»
۱۸۱	«دادگر»
۱۸۲	«جایگاه های عدالت»
۱۸۴	«پایبندی شرعی در معاملات»

۱۸۷	«پیشوای دادگر»
۱۸۷	«اسباب مضرات»
۱۸۹	«تقسیم عدالت»
۱۹۴	«دلایل بریده شدن از خداوند»
۱۹۸	«موضوع مشکل نخستین»
۲۰۰	«دشواری دوم»
۲۰۳	«شریعت فرمان به عدالت می دهد»
۲۰۷	مقاله پنجم / تعاون و اتحاد
۲۰۹	«عشق»
۲۱۲	«صداقت و دوستی پاک»
۲۱۶	«شریعت به همدمی و محبت فرا می خواند»
۲۱۷	«خلیفه پاسدار دین است»
۲۱۸	«گونه های محبت ها با ذکر سبب»
۲۲۰	«محبت نیکان»
۲۲۲	«نسبت پادشاه با زیر دست»
۲۲۴	«محبتی که بر آن آفت ها اتفاق نمی افتد»
۲۲۷	«بدکار و بدخواهان»
۲۲۹	«خیر دانشور»
۲۳۲	«دوستان»
۲۳۵	«چگونه دوست انتخاب می شود؟»
۲۳۹	«آداب صداقت»
۲۴۹	«نظر ارسطو طالیس درباره سعادت کامل»
۲۵۱	«آسایش جسمانی از اسباب سعادت نیست»

مقاله ششم / داوری جانها ۲۵۵

«لذتی که شریعت بر آن حاکمیت دارد» ۲۶۰

«پادشاهان» ۲۶۴

«قناعت» ۲۶۶

«پاسدار سلامت نفس» ۲۷۰

«سناخت فرد از عیوب خویش» ۲۷۳

مقاله هفتم / برگرداندن سلامت به نفس ۲۷۷

«بی باکی و ترس» ۲۸۱

«عجب و افتخار» ۲۸۴

«مراء و کشمکش و لجاج» ۲۸۶

«شوخی و غرور و تمسخر» ۲۸۶

«غدر و حيله و ضيم و ستم» ۲۸۸

«اسباب دنیوی و گوهرهای گرانمایه» ۲۸۹

«أسباب غضب» ۲۹۲

«جبن و خَوَر» ۲۹۵

«خوف و اسباب درمانش» ۲۹۷

«درمان ترس از مرگ» ۲۹۹

«درمان غم» ۳۰۹

کتاب نامه ۳۱۵

پیش سخن مترجم

علم اخلاق بخش مهمی از علوم انسانی است که موضوع آن شناخت مصادیق هنجارها و مبین راهبردهای کسب فضائل پسندیده و ترک رذائل اخلاقی است. علم اخلاق مبادی اش را از دانش منطق، مابعدالطبیعه برای مبادی هستی شناختی، و انسان شناسی و دانش معرفت روح و جان می گیرد. مرحوم نراقی در جامع السعادات می گوید: «علم اخلاق دانش صفات (ملکات) مهلکه و منجیه و چگونگی موصوف شدن و متخلق گردیدن به صفات نجات بخش و رهائی از صفات هلاک کننده است»^۱ در علم اخلاق با موضوعات: صفات خوب و روش کسب آنها و صفات بد و راه زدودن آنها؛ مواجه هستیم این صفات خوب و بد از آن جهت که با افعال اختیاری انسان مرتبط هستند در علم اخلاق مورد نظر می باشند. هدف غایی علم اخلاق رساندن انسان به کمال و سعادت جاودان «قصوی» است که برای رسیدن به آن خلق شده است. چنان که بیان شد علم اخلاق یکی از شعبه های فلسفه به معنای عام آن بوده است. «ژکس» اندیشمند غربی با تأثیر از فیلسوفان تجربی مسلک و در یک همراهی فکری با رفتارگرایان

گفته: «علم اخلاق عبارت است از تحقیق در رفتار آدمی بدانگونه که باید باشد». گرچه معنای لغوی خلق صفت ثابت و ملکه نفسانی است در علم اخلاق نیز معمولاً همین معنا مراد است ولی گاهی این واژه در معنای عام‌تری نیز به کار می‌رود و به مطلق صفات نفسانی که منشا افعال اختیاری قرار می‌گیرند اطلاق می‌شود. در زبان فرانسه واژه اخلاقیات به معنای آداب و رسوم نیز به کار می‌رود. یکی از اولین کتاب‌هایی که مستقلاً به علم اخلاق پرداخته است کتاب اخلاق نیکوماخوس اثر فرزند ارسطو است.

نگاهی درونی به زندگی شخصی و علمی ابن مسکویه

بنیادهای فکری ابن مسکویه در اعتقادات، تابع فلسفه است و در خصوص عقایدش دیباجه‌ای با عنوان «الفوز الأصغر» به رشته تحریر درآورده است. وی خداوند را واحد و ازلی می‌داند و به صفات سلبیه و ثبوتیه توصیف نمی‌گردد. و خداوند جسم متحرک و محدث نیست و توسط چیزهایی کارهایش را انجام می‌دهد. پس وجود نخستین با عقل اول به دست آمد که مشهور به «عقل فعال» است و بدین سبب؛ تمام این وجود ابدی باقی می‌ماند و بریک حال ثابت لا یتغیر می‌باشد زیرا به این فیض ازلیت سرشار؛ وجود فراوان متصل است. شریعت همان است که جوانان را استوار می‌سازد و برگردارهای پسندیده عادت می‌دهد و جانهایشان برای پذیرش حکمت و فضیلت طلبی در رسیدن به سعادت همراه با اندیشه پاک و قیاس استوار آماده می‌شود و بر والدین فرض است آنان را بدان شریعت و آداب نیکوراهبری کنند. و از نوشته‌های آئی او این چنین مستفاد می‌گردد که در عهد طفولیت و نوجوانی با نوشته‌هایش پرورش نیافته بود و شاید مویّد گفتار این ابن سخن او باشد. کسی که در آغاز رشد این عوامل برای او اتفاقی نیفتاده و چنان گرفتار آید که پدرش او را به روایت

شعر فاحش و پذیرش دروغ‌ها و نیکو جلوه دادن ذکر قبایح در رسیدن به لذتها تربیت کند آنگونه که در شعر امرؤ القیس و النابغة و دیگر شعراء وجود دارد و نیز به بزرگان نزدیک شود و روایت این اشعار نماید و عطیت پذیرد. با عنایت به فضای اجتماعی و فرهنگی عصر نگارنده، شخصیت و اعتقادات او مورد توجه است. اولویت نخستین وی بدون اندک تردیدی؛ عقل و خرد است و این همان تحول شخصیت بزرگی است که در جوانی او به دست آمد. پس از درک لذات و بهره‌مندی‌های فراوان اهتمام جدی به تمتع روح و جان داشت. نخستین شعار این مسکویه در موضع‌گیری دینی در کنار نیروی جبری عقل است. با قوه عقل بر هر چیزی تحکم می‌نمود و در حوادث بشری و مافوق بشری عقل و با احکام وابسته به آن از جمله محاجات راهبرد فکری است. تا جایی که در بینش او دین یک تمرین فرهنگی و انبیا را از توجیهات اخلاقی است و واجبات دینی چون نماز و حج را به عنوان اسباب جمع کردن و یکی ساختن امت است.

یک قرن زندگی در وقت درخشانی تمدن اسلامی زیست. فاصله سال‌های ۳۲۰ هجری تا ۴۲۱ بر اساس نظر مستشرق معروف آدم مز در عصر نهضت زیست و مرحوم محمد باقر خوانساری صاحب «روضات الجنات» و خاورشناس معروف حوزه عرفان و تصوف هانری کربن در کتاب تاریخ فلسفه اسلامی معتقدند این مسکویه در ری متولد و در اصفهان زیست و در همان شهر رخت سفر به سوی معشوق بست. اصفهان در عصر نگارنده مصداق واقعی حضور اقمار علم و دانش بود.

وجود ابن العمید «۳۶۶ هجری»، صاحب بن عباد «۳۸۵ هجری»، و قاضی عبدالجبار همدانی «۴۱۵ هجری»، و أبو حیان توحیدی «۴۰۰ هجری»، أبو الحسن عامری «۳۸۱ هجری» و أبو سلیمان سجستانی منطقی گواه این مدعا است

مناظرات و مناقشات و رقابت‌های فراوان و گرایش‌های شیعی و اندیشه‌های اعتزالی و حتی سکولاریسم در فرهنگ‌های عالم آن عصر حاکم بود و این مسکویه اغلب این مجالس را تجربه کرده و حال خویش را چنین توصیف می‌کند: «مسلمان عادی به انجام واجبات دین مانند نماز و روزه و سایر عبادات توجه دارد و همان گونه نیز مسلمان فیلسوف ترجیح اولیه او نیز عبادت روح و درک و کسب معرفت و عمیق شدن در آن هاست و پرتو عبادت او با علمومی است که حقیقت و اعتقادات درست را برای او تأمین می‌کند. و با این نگاه این مسکویه را انسانی با اعتقادات یقینی و عقلانی می‌یابیم و صرف عاطفی با ذوقی شیرین نمی‌یابیم».

صورت دوم آنکه پذیرش دین و احکام آن و محاسبه دائمی نفس و تصحیح اشتباهات و برگشت به سوی فضیلت است. و در این حرکت این نکات را به دقت مورد لحاظ داشت:

۱- ورع و تقوا و ترس از خدا؛ تا بین اندیشه او و صدفی فرق باشد.

۲- پایدار در دین؛ تا با پرهیز کردن و متعقل بودن تفاوت داشته باشد.

۳- بازگشت به ذات؛ تا با حکیم رواقی یکسان نباشد زیرا حکیم رواقی موضعی دارد که در آن سعادت را فضیلت می‌بیند و آن کسی که درد و مصیبت و گرفتاری‌های شخصی را با شجاعت تحمل می‌کند به پهلوانی و قهرمانی می‌رسد. و انسانی که در برابر شهوات و خواسته‌هایش مقاومتی ندارد استحقاق داشتن صفات انسانی نمی‌باشد.

حیات نگارنده

أبوعلی خازن أحمد بن محمد بن یعقوب معروف به «ابن مسکویه» از مشاهیر

حکماء و نویسندگان است. بنابراین نقل مورخان؛ وی و یا پدر او در آغاز امر زرتشتی بودند و بعد اسلام آوردند. أبوعلی نخست در خدمت أبو محمد المهبلی وزیر معزالدوله روزگار سپری کرد و سپس نزد ابن العمید رفت و خرائجی کتب او بود و بعد از وفات ابن عمید چندی در خدمت عضدالدوله دیلمی و صمصام الدوله گذراند. أبوعلی به علوم معرفت بسیار داشت و از آن جمله به فلسفه و طب کیمیا پیش از همه مائل بود و از نویسندگان بزرگ و از مؤرخان مشهور اسلامی محسوب می‌شود.

وفاتش در سال ۴۲۱ هجری اتفاق افتاد با این تفاوت با دستی پر برای بشریت خطه فرشی را بر عرصه عرفی ترجیح داد از جمله آثار فلسفی او آنچه در دست است این کتاب‌ها را ذکر می‌کنیم: «الطهارة فی علم الأخلاق»، «کتاب فی جواب المسائل الثلاث»، «تهذیب الأخلاق» و «آداب العرب والفرس» که ترجمه فارسی آن در عهد سلطنت جهانگیر شاه گورکانی هند به دست محمد بن محمد ارجانی ترتیب داده شد و به طبع رسید و نیز «جاویدان خرد»، «کتاب العادة»، «تجارب الأمم»، در تاریخ چنانکه در ماوراء الطبیعة و سه مسأله «اثبات وجود صانع و نفس و نبوت» را با روش تازه بی‌مورد مطالعه قرار داده است. وی اثبات صانع را از لحاظی آسان و جهتی دشوار می‌داند. سهولت آن در وضوح وجود الهی و صعوبت آن در ضعف عقول انسانی و عجز آن از درک حقائق امور است. با این حال معتقد است که هر کسی اراده وصول به حقیقتی کرد به آن خواهد رسید بدان شرط که در کار خود صابر و پابرجا باشد و مشکلات آن را آسان گیرد. این است که انسان با اثبات و استدلال می‌تواند وجود واجب را بشناسد و ثابت کند. در بینش او کمال نفس را «سعادت» گویند و سعادت برای انسان آن است که او را به کمال انسانیت برساند و آن سعادت است که صاحب علم با صناعت فاضله ای بدان می‌رسد و بر هر فرد از آدمیان است که بحسب طبقه و

مرتبه خود سعادت‌ی را که خاص او است به کاملترین وجه و بالاترین حد امکان و تا آنجا که در توانایی اوست به دست آورد. اگرچه سعادت بسیار و از انواع مختلف است لیکن سعید واقعی آن است که جمیع اجزاء فلسفه را تحصیل کرده و همه صناعات را فهمیده و از حکمت بهره کامل برده باشد. کسی که به «سعادت قصوی» رسیده باشد همواره شادمان و خرم، گشاده آرزو، امیدوار و آسوده خاطر است به امور دنیوی جز به مقدار کم توجه نمی‌کند، با مردمان در ظاهر مناسبات نزدیکی و ارتباط دارد اما باطن او با آنان مباین است و او در حقیقت با نفس خود سرگرم و بدان خوشدل است نه به غیر آن و این حال ملازم وی است و تغییر نمی‌پذیرد. مبنای نظریه ابن مسکویه در اخلاق وصول به کمال معنی آدمیت است. «صفا: ۱۲۸۰ ص ۳۰۱ ج ۱».

«استادان مؤلف»

شاید نگارش این نکته سخت به نظر آید ولی حسب آراء موجود مولف استاد معروفی نداشته و منحصرأ اجتهاد و تلاش علمی وی استاد او قرار گرفت. خوی حقیقت یاب و واقع گرا و اطلاعات گسترده او و اشتغال در گنجینه‌های عظیم کتب در بسط فرهنگی و علمی او تأثیر مستقیم داشت. از آغاز جوانی تا لحظه پایان عمر او کتاب‌های او آموزگاران و استادان او بودند تا جایی که هم به عربی و هم به فارسی و هم به یونانی نگاشت. و با این دانش وسیع در دربار وزیر مهلبی «۳۴۰-۳۵۲» و أبوالفضل ابن العمید «۳۵۳-۳۶۰» و أبوالفتح ابن العمید «۳۶۰-۳۶۶» و در خدمت عضدالدوله «۳۶۶-۳۷۲» خدمت علمی نمود و کتاب‌های ارزشمندی تولید شد.

توانایی شعری و نثری مؤلف:

در سرودن شعر با رعایت قافیه‌های کلاسیک بسیار توانا بود گاهی در اشعارش کلمه‌ای را به کار می‌برد که برای آن اراده حقیقی نداشت و صرفاً برای رعایت قافیه آن را بیان می‌کرد. در نثرنگاری با انتشار افکار و اندیشه‌های خود میان مردم بسیار شخصیت برجسته و موهبت یافته‌ای داشته است. نثر ابن مسکویه بریک طبع سلیم و بر بدیهه نگاری و آسان و بدور از هرگونه تکلف و پیچیدگی استوار است. و گواه این سخن گفتگوی وی با توحیدی درباره معانی شعری و فلسفی می‌باشد.

رحلت

در عصری که ابن مسکویه با اعلام و فحول علم و دانش و ادب هم عصری نمود و بزرگانی چون أبوحیان توحیدی و ابن عمید و صاحب بن عباد و بدیع الزمان همدانی و أبوبکر خوارزمی و یحیی بن عدی و ابن زرعه بغدادی و ابن خمار نضرائی و أبوریحان بیرونی و أبوالوفاء زنجانی و ابن سینا و عیسی جرجانی و طبیب بغدادی را درک کرد و در روز نهم ماه صفر سال ۴۲۱ هجری قمری برابر با ۱۶ فوریه سال ۱۰۳۰ میلادی در شهر اصفهان قلب بزرگ استاد و در محله خواجو آرام گرفت و لوای سفر آخرت برافراشته گردید و قالب جسم او تنی گشت و نفس مطمئنه لبریز شد.

پیشینه کتب اخلاقی قبل از ابن مسکویه

کتابهای اخلاقی که قبل از تهذیب الاخلاق نگاشته شده است و قابلیت

واکاوی و بررسی دارند عبارتند از:

۱- دو کتاب «الأدب الكبير» و «الأدب الصغير» تألیف عبدالله بن مقفع «۱۴۳ هجری»

۲- دواثر «أخلاق الملوک» و «كتاب التاج» تألیف عمر بن بحر ابو عثمان جاحظ «۲۵۵ هجری»

۳- «عیون الأخبار» تألیف ابن قتیبه «۲۷۶ هجری»

۴- «كتاب مكارم الاخلاق» تألیف ابوبکر عبدالله بن محمد قرشی بغدادی «۲۸۱ هجری»

۵- «رسالة المجالسة والجلساء» تألیف ابوالعباس سرخس «۲۸۶ هجری»

۶- «أدب نفس الشریعة والأخلاق الحمیده» تألیف محمد بن جریر طبری «۳۱۰ هجری»

۷- «أدب الدین والدولة» تألیف علی بن رین طبری «۳۱۰ هجری»

۸- کتابهای «الطب الروحانی» و «السيرة الفلسفية» تألیف محمد بن زکریای رازی «۳۲۰ هجری»

۹- «أخلاق العلماء» تألیف ابوجعفر آخری شافعی «۳۶۰ هجری»

۱۰- «تهذیب الأخلاق» تألیف یحیی بن زکریا «۳۶۴ هجری»

۱۱- «اللمع فی التصوف» ابوبکر سراج طوسی «۳۷۸ هجری»

۱۲- «السعادة والإسعاد» تألیف ابوالحسن عامری «۳۸۱ هجری»

۱۳- «قوت القلوب» تألیف ابوطالب مکی «۳۸۶ هجری»

۱۴- «رسائل إخوان الصفا» گروهی از اندیشمندان مجهول «قرن ۴ هجری»

۱۵- «أخلاق الوزیرین» (مثالب الوزیرین) صاحب بن عباد و ابن عمید و

أبو حیان توحیدی «۴۱۴ هجری»

تألیفات ابن مسکویه

ابن مسکویه در زمینه‌های مختلف و گرایش‌های متفاوت علم و معرفت و اخلاق آثاری از خود به جای نهاد. و این کتاب‌ها دال بر تعدد ابعاد شخصیتی و گستره آفاق علمی اوست. در فلسفه، تاریخ؛ پزشکی و ادبیات قلمی توانا و ناقد داشت. بزرگانی چون ابوسلیمان سجستانی «۳۹۱ هجری»، شهرزوری «۵۱۱ هجری»، حموی «۳۲۶ هجری»، ابن ابی صبعه «۶۶۸ هجری»، آشکوری «۱۰۹۰ هجری»، خوانساری «۱۳۱۳ هجری» پیرامون آثار وی در سخن سفتند و کتب ذیل را به عنوان مهم‌ترین نگاشته‌های او معرفی نمودند:

۱- الفوز الأصغر:

این اثر شرح مباحث الفوز الأكبر است که این کتاب در تاریخ پنهان ماند و در برابر ادب صغیر و کبیر این منبع نظم شد و نام این کتاب در دیگر اثرش «شوامل» به تصحیح أحمد امین و أحمد صقر آمده است.

۲- الهوامل والشوامل:

در حقیقت دو اثر است و یک کتاب محسوب نمی‌شود. ابوحیان توحیدی در مقام پرسش‌گرو این مسکویه پاسخ‌گویی باشد. این سؤالات چون شتری رها و بی ساربان است که صاحبش او را ترک گفته است «شوامل» و کمی او را پاس داشته و او را در جمع شتران خود می‌نهد. «شوامل» است تمامی سؤالات اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی، نفسانی و زبانی می‌باشد پاسخ‌ها همگی شامل و گسترده ارائه گردیده است.

۳- ترتیب السعادات و منازل العلوم یا رسالة مسعدة:

این اثر دو بار در تهذیب ذکرنام گردیده است و شرحی بر مراتب سه گانه سعادت و تحدید دقیق مراتب علوم بر اساس مکتب ارسطو است.

۴- رسالة ماهیت عدل:

این اثر یک نسخه خطی است که فقط در مشهد مقدس موجود است و عنوان کامل آن عبارت است از «رسالة الشيخ أبي علي أحمد بن محمد بن يعقوب مسكويه إلى علي بن محمد أبي حيان الصوفي في ماهية العدل» و پاسخی بر ابتر حیان توخیدی در خصوص ماهیت عدل است.

۵- الحکمة الخالدة: «جاویدان خرد»

متن عربی این کتاب را أحمد بن محمد بن مسکویه در قرن پنجم تألیف کرده و او می گوید که بخشی از سخنان هوشنگ پادشاه پیشدادی ایران با نام خرد جاویدان بازمانده و فضل بن سهل برخی از آن را نوشته است و أبو عثمان جاحظ که خود جامع جاویدان خرد بوده گفته است که بخشی از این کتاب را حسن بن سهل از فارسی به عربی برگردانده است و این مسکویه در قرن پنجم حکمت های هند و روم و یونان باستان را به این کتاب افزوده است و همان را نیز به اخبار و احادیث رسول اکرم صلی الله علیه و آله و امیر مؤمنان علی علیه السلام آراسته و از عرفا حتی متصوفه نیز سخنانی را نقل کرده و تألیفی کامل در حکمت عملی از خود به یادگار گذاشته است. متن فارسی آن نیز هیچ گونه تکلف و تصنعی ندارد.

«ثروتیان: ۱۳۷۴: ص ب»

۶- الفوز الأكبر:

کتابی اخلاقی است به شیوه تهذیب الأخلاق نگاشته شد و برخی نام آن با تهذیب را یکی می‌دانند و قائل به وجود دو کتاب نیستند ابوسلیمان منطقی سجستانی در کتاب صنوان الحکمة صفحه ۳۴۷ دو عنوان با دو کتاب مختلف را ذکر کرده است.

۷- فوز السعادة یا نور السعادة:

کتابی اخلاقی با موضوع دستیابی بشر به سعادت است.

۸- انس الفريد:

این عنوان در کتاب ابوسلیمان منطقی آمده است و برخی مانند خوانساری و عاملی آن را «ندیم الفريد» نامیدند و کتابی است با موضوعات اخبار و اشعار و امثال غیر معروف و نیکوترین کتابی است که در حکایات کوتاه و فوائد لطایف به تحریر درآمده است.

۹- فوز النجاة:

کتابی در اخلاق و روان‌شناسی است و برخی این مسکویه پژوهان: آن را «فوز النجاة في الإختلاف والأخلاق» نامیدند. و امکان تشابه نامی و محتوایی این اثر با فوز السعادة وجود دارد و با توجه به کثرت نوشتار مولف در حوزه علوم شناختی وجود کتابی مستقل با عنوان فوق به نظر نمی‌رسد.

۱۰- تجارب الأمم:

کتابی زیبا و بزرگ شامل همه تجربه‌های تاریخی اعم از «تفریط‌ها و دوراندیشی

ها» است این سخن قطب الدین محمد آشکوری لاهیجی در خصوص تجارب الأمم است. و این مسکویه خود در مقدمه آورده است: «جمعت هذا الكتاب وسميته تجارب الأمم» بعضی متقدمین و متأخرین از جمله روزراوی و حسین منیمنه و دکتر عبدالله عروی و دکتر محمد رکون پسوند «تعاقب الهمم» را به عنوان کتاب افزوده اند این نام نامی نیست که این مسکویه نهاده باشد و متقدمین از باب سجع آوردند.

۱۱- لغز نابس:

رساله این مسکویه در کنار سایر رساله ها استوان را ترجمه نکرد. لویس شیخو و لوزانو معتقدند این مسکویه از یونانی ترجمه کرده است.

۱۲- کتاب السیریا السیره:

کتابی در خصوص سیاست مردان در انور دیوی است.

۱۳- کتاب المستوفی فی الشعر:

مجموعه ای از سروده های ابن مسکویه است ولی در دسترس نیست ثعالبی نیز درباره شعر ابن مسکویه می گوید: در بالاترین سطح از فضل و ادب و بلاغت و شعر بود. در جوانی خویش با ابن العمید در ارتباط بود.

۱۴- أحوال الحكماء و صفات الأنبياء السلف:

نگارنده در این اثر به نبوت پیامبر اسلام ﷺ پرداخت و در تجارب الأمم به این موضوع نپرداخت.

۱۵- الرسالة المسعدة:

نام این کتاب در تجارب الأمم ذکر شده است و در موضوع سعادت است.

۱۶- تفصيل النشاطين وتحصيل السعادتین:

نام این کتاب را صاحب ذریعه و ریحانة الأدب و راغب اصفهانی بیان نمودند.

۱۷- کتاب الجامع:

در علم پزشکی است و از کتاب أبوبکر رازی معروف به الحاوي جامع تر است و این مسکویه استاد رازی بود.

۱۸- مختصر النبض:

در دانش پزشکی است و به عضدالدولة تقدیم شد برخی به ابن سینا منسوب می‌کنند و این سخن مردود است چون ابن سینا در زمان مرگ عضدالدولة دو ساله بود.

۱۹- کتاب في الأدوية المفردة:

در طب و درمان است.

۲۰- کتاب الأشربة:

در خصوص نوشیدنی‌ها و احکام وابسته به آن است.

۲۱- کتاب في ترکیب الباجات من الأطعمة:

باجات به فارسی باها گفته می‌شود که همان پاچه است.

۲۲- المختصر في صناعة العدد:

نام این اثر در تهذیب الأخلاق بیان شده است و در موضوع ریاضیات و حساب است.

۲۳- فقر أهل الكتاب:

با استناد به سخنان عبدالعزیز عزت این اثر نتیجه تجربیات خاص ابن مسکویه با أهل کتاب است.

۲۴- رسالة في دفع العم من الموت:

در این رساله انسان یقین می یابد که از مرگ نمی هراسد و در موضوع حکمت بیان شده است این رساله را نویس شیخو تحقیق نموده است. در سال ۱۹۱۱ به عنوان رساله في الخوف من الموت نشر یافت.

۲۵- تعالیک علی الكتب المنطقية:

حاشیه های ابن مسکویه به کتابهای منطق، ریاضی، طبیعیات و الهیات است.

۲۶- مراسلة بين مسکویه و بين بديع الزمان الهمدانی:

بديع الزمان رساله ای در اعتذار به ابن مسکویه دارد او نیز پاسخ داد و باقوت در معجم خود ذکر نموده است.

۲۷- الخواطر یا انس الخواطر:

در موضوع روانشناسی به رشته تحریر درآمده است.

۲۸- حقائق النفوس:

در موضوع روانشناسی با تحقیقات شخصی ابن مسکویه است.

۲۹- السياسة للملك:

نام این کتاب نیز در تهذیب آمده است و یکی از آثاری است که مبین منظومه فکری ابن مسکویه در سیاست است.

۳۰- آداب الدنيا والدين:

در خصوص تمايلات انسان به دنیا و آخرت است و نگاه ویژه او به وجود و انسان است و راه‌های هماهنگی نمودن میان آن دو است تا به سعادت دست یابند.

۳۱- وصية ابن علي مسکویه:

ابن مسکویه دو وصیت دارد یکی وصیت در حکمت خالدة و وصیت دوم در آثار یاقوت و محسن عاملی که در اعیان الشیعة آمده است.

۳۲- رسائل فلسفیه:

شامل چند رساله در لذات و آلام و جوهر نفس و عقل و معقول و نفس و عقل و صور روحانیه و فرق میان دهر و زمان است. «الهلالی: ۱۰۱۱ ص ۲۵۹-۲۵۹»

و بطور خاص کتاب تهذیب الأخلاق:

کتاب با عظمتی در اخلاق و تربیت است و نگارنده از دانش فلسفه یونانی و پژوهش‌های خویش در تربیت و اخلاق افادات بزرگی نمود و هر آنچه با سرشت

مسلمانان همنوایی داشت برگزید و آن را با میراث اسلامی آمیخت تا جایی که مصدر و منبع مهمی در پژوهش‌های تربیتی و اخلاقی گشت. تحقیقات نشان می‌دهد نخستین بار به وی لقب معلم ثالث در تاریخ فلسفه اسلامی دادند و به مناسبت نگارش پژوهش نامه‌هایی در اخلاق و حکمت عملیه به القاب «معلم سوم» و «ارسطویی عرب» نائل گشت. این اثر از نظر قدمت زمانی بر آثار وی از جمله «الهوامل و الشوامل» و نیز کتاب «الحکمة الخالدة» پیشی دارد. و می‌توان گفت بعد از سال ۳۷۲ هجری یعنی بعد از زمانی که نگارنده به کمال علم و درک حکمت نائل گشته بود به رشته تحریر درآمد.

بادرک اهمیت از؛ این مسکویه را پیشوای فلاسفه اخلاقی گرا در اسلام نام نهادند و این اثر مهم‌ترین دستاورد نگارش وی در اخلاقیات است که با اسلوبی بدیع و قلمی اسان و روان نگاشته شده که شارح اصول عقلانی و فلسفه اخلاقی است. و به گواهی تاریخ در تاریخ میان عربی کسی برپیشی نگرفته و در جایگاه متخصص ظرافت کار اقدام به تألیف نمود. نگارنده با توجه به اختلافات میان نحله‌های فلسفی در فلسفه اخلاق نکاتی را طرح نموده و به اختصار بیان می‌گردد:

- ۱- نظریه اختصاص اخلاق به نفس غیر مدرکه و غیر ناطقه.
- ۲- نظریه استفاده از نفس انسانی در خلقیات.
- ۳- نظریه ای که معتقد است هر آنکس که اخلاقش طبیعی باشد از خلق خود خارج نمی‌شود.
- ۴- نظریه ای که معتقد است هیچ خلقی از انسان به صورت طبیعی ظهور نمی‌کند.
- ۵- نظریه نگارنده که می‌گوید اخلاق برای انسان امری طبیعی است چون

طبیعت انسانی به گونه‌ای خلق شده که اخلاق پذیراست. برخی خردمندان نظربه اهمیت کتاب به عنوان منبع مهم در اخلاق و پژوهش‌های اخلاقی -تربیتی در وصف آن سرودند:

بفسی کتاب حاز کل فضیلة وصار لتکمیل البریة ضامنا
مؤلفه قد ابرز الحق خالصا بتألیفه من بعد ماکان کامنا
وسمه باسم الطهارة قاضیاً به حق معناه ولم یک نائباً
لقه بحدل المجهود لله فما کان فی نفخ الخلائق وانیاً

«نسخه‌های خطی تهذیب الأخلاق»

بیش از بیست نسخه از این اثر وجود دارد و برخی کامل و برخی ناقص و برخی از دقت در ضبط محروم هستند و به برخی نسخ اشاره می‌گردد:

- ۱- موزه انگلیس کتابخانه الفاتح استانبول ۲- کتابخانه کویرلو استانبول ۳-
- کتابخانه الفاضل استانبول ۴- دارالکتب قاهرة ۵- ایاصوفیا استانبول ۶- کتابخانه
- مرکزی دانشگاه تهران ۷- نسخه فخرالدین نصیری از نوادگان خواجه نصیرالدین
- طوسی در تهران

چاپ‌های متفاوت تهذیب الأخلاق:

- ۱- چاپ هند ۱۸۵۴ میلادی ۲- چاپ استانبول ۱۸۸۰ میلادی ۳- چاپ قاهرة
- ۱۸۸۰ میلادی ۴- چاپ استانبول ۱۸۸۱ میلادی ۵- چاپ قاهرة ۱۸۸۱ میلادی
- ۶- چاپ تهران ۱۸۹۷ ۷- چاپ قاهرة « ۱۹۰۰ - ۱۹۰۵ - ۱۹۰۹ - ۱۹۱۱ » ۸- چاپ
- بیروت ۱۹۱۰

این اثر فاخر در هفت مقاله گرد آمده است و با رعایت اختصار عناوین فحوای مقالات معرفی می‌گردد.

موضوعات مقاله نخست:

تعریف نفس؛ مراتب نفس؛ لغزش‌های نفس؛ فضیلت نفس؛ فلسفه علمی؛ همیاری افراد در دستیابی بر سعادت؛ نیروهای نفس و فضائل زیر بخش آنها شامل: حکمت؛ عفت؛ شجاعت؛ سخا؛ عدالت و اوساط فضائل.

موضوعات مقاله دوم:

اخلاق؛ تهذیب و کمال انسانی؛ بررسی نظریه رواقیون جالینوس ارسطو؛ اخلاق جوانان؛ معرفی صناعت اخلاق قوه عالمه و عامله؛ تعریف سعادت قصوی به عنوان عالی‌ترین رتبه کمال و اخلاق؛ نظریه جالینوس در رد اعتقاد به وجود سعادت در لذت حسی؛ مراتب قوی و شرافت نیروها؛ فائده کسب فضائل و دوری از رذائل؛ تفاوت انسان ملک درنده و خوک؛ سیاست و تدبیر نفس عاقله؛ تربیت جوانان و کودکان؛ قانون اساسی در تهذیب اطفال؛ آداب خوردن و پوشیدن و حضور در مجالس؛ برتری گیاه بر جماد؛ بررسی مراتب حیوانی؛ افق انسانی؛ غایت کمال و سعادت کامل.

موضوعات مقاله سوم:

خیر و اقسام آن؛ سعادت و مراتب آن؛ اعتقاد به خداوند به عنوان خیر نخستین؛ اقسام لذت در بینش ارسطویی؛ جایگاه سعادت در اندیشه بقراط و فیثاغورس و افلاطون؛ سعادت در آرای فلاسفه؛ سعادت قصوی؛ مراتب سعادت در دیدگاه ارسطو؛ شرایط کسب سعادت؛ لذت عقل؛ ارسطو و معاد؛ اقسام لذت.

موضوعات مقاله چهارم:

فضیلت‌های سره و ناسره؛ شجاعت؛ سخاء؛ عدالت؛ نوامیس سه گانه؛ دیدگاه ارسطو در باره نعمت‌های الهی؛ منازل سائرین؛ لعائن؛ کشف و شهود نفس؛ اختیاری بودن عدالت و جور؟؛ فلسفه عشق.

موضوعات مقاله پنجم:

انواع عشق؛ اسباب محبت؛ عشق الهی؛ عشق لوامه؛ عشق نیکان؛ محبت فرزندی و پدری؛ محبت بنده به آفریدگار؛ محبت حکیمان؛ شری و خیر؛ نظر فلاسفه در صداقت؛ انتخاب دوست؛ گزینش دوست؛ حقوق دوست؛ عوامل تباهی فضائل؛ مراتب مردم در فضیلت و سعادت.

موضوعات مقاله ششم:

تندرستی؛ بیماری‌های تن؛ پای بنای‌های نظری و عملی؛ سعادت ظاهری ملوک؛ نظریه کندی در خصوص نفس؛ محاسبه نفس.

موضوعات مقاله هفتم:

روان پزشکی؛ انگیزه خشم و درمان غضب؛ گستاخی و ترس؛ عجب و افتخار؛ شوخی؛ سرگردانی؛ نیرنگ؛ ستم؛ شجاعت؛ عزت نفس؛ توصیه حکماء در خصوص مرگ؛ دلایل ترس از مرگ؛ درمان غم؛ سخن کندی درباره غم؛

دریافت‌ها:

کتاب کم نظیر تهذیب الاخلاق با برگردان فارسی «پیرایه جان» پیوند میان نظرات فلاسفه اخلاق‌گرای یونان و آرای متقن اسلامی است که از یک شعور

و وجدان بشری و سرشتی آگاه با پشتوانه و تجربه‌های علمی و عملی نگارنده به تحریر در آمد. مولف با داشتن قلمی عزتمند در یک منهج و شیوه علمی؛ موضوعات اخلاق و اسباب پیراهیدن را به خواننده انتقال داده است. غالب مطالب در دیدگاه ایشان در شمارگان فحوائی ذیل خلاصه می‌گردد:

- ۱- فلسفه اخلاق براساس جامعه انسانی شکل می‌گیرد و شامل همیاری‌ها و رفتارها و تعاملات و تدبیرات می‌شود.
- ۲- ساختار اخلاق با ساختار جامعه برابری می‌کند و باهم در شدن آن دو شالوده محکمی خواهد داشت.
- ۳- نگارنده گرایش شگفت‌انگیزی به کتاب ارجمند «علم الاخلاق» ارسطو و عنایت ویژه به نظران فرورفورس و تئاسیرثامسطیوس دارد.
- ۴- طبیعت نظرات اخلاقی نگارنده در جنبه‌های معرفتی و شناختی با ارتباط اخلاق با جامعه و در بعد واقعی به بررسی اصول اخلاقی براساس بیداری عقلانی می‌باشد و به متون نقلی محض منحصر نشده است.
- ۵- تجربه ابن مسکویه در اخلاقیات حد میانی اخلاق و عرفان است و این سبب شد تا بجای اخلاقی صوفیانه به اخلاق اجتماعی ارتباط یابد.
- ۶- مولف در نگارش نظریات اخلاقی خویش از اصالتی خاص برخوردار است و ریشه‌های فلسفه اخلاق یونان را با برگ‌های وتنه قدرتمند میراث اسلامی اتقان بخشیده است.